

Beszéd a Martinkó András-díj átvételekor¹

Tisztelt Hölgyeim és Uraim, kedves Kollégák!

Amikor Korompay János tanár úr, mint a kuratórium titkára, e-mailben értesített arról, hogy idén én kapom a Martinkó András-díjat, a nem várt megtiszteltetés felett érzett örömömbe nem kevés hitetlenkedés is vegyült. Hiszen az eddig díjazott munkák mindegyike rendkívüli szakmai színvonalú írás, számos közülük igazi „alapl mű”, és amelyik esetleg még nem, csak idő kérdése, hogy azzá váljon. Noha *A reklám helye* című dolgozatomat megfelelően átgondolt és a képességeimhez mérten tisztességesen kivitelezett szaktanulmányként katalogizáltam magamban, fel sem merült bennem, hogy ennél esetleg több lenne. Hálásan köszönöm a kuratórium tagjainak, hogy ezt másként látták/látják. Az említett e-mail olvasása közben az örömet és hitetlenkedést követően némi nyugtalanság lett úrrá rajtam. Mivel rendszerint kissé kényelmetlenül érzem magam az ünnepelt szerepében (legyen szó akár formális, akár informális eseményről), az ebben a szerepben való megszólalás, az ünnepi beszéd nem igazán az én műfajom. Pontosán miről és legfőképpen hogyan kellene beszélnem? Első zavaromat leküzdendő, kihasználva a később érkezők helyzeti előnyét, minták után kutatva elővettem néhány korábban ugyanitt elhangzott beszédet. Amit helyzeti előnynek véltem, arról hamar kiderült, hogy bizonyos tekintetben inkább hátrány. Ezek a beszédek olyan remekbe szabott, a szakmai és személyes vonatkozásokat gyönyörűen egymásra vetítő egyedi írásművek, amelyek joggal tekinthetők a hasonló helyzetekben való megszólalás mintapéldáinak, ám éppen ezért azokat követve a legjobb esetben is csupán az ügyes kompilátor (a legrosszabban a szemérmetlen imitátor) szerepében tűnhettem volna fel.

A lassan szorongássá mélyülő zavarból mégis ezek egyike, S. Varga Pál 1998-ban elhangzott ünnepi beszéde mentett ki, amelynek szerzője kitért Barta János *Teremtő idők* kötetről írt bírálatára: „Őszintén meg kell mondanom” – írja –, „hogy bennem, [...] ez a bírálat meglehetősen zavart keltett. Aki ismeri, bizonyára egyetért velem abban: ritkán bíráltak meg könyvet olyan igazságtalanul szigorúan, mint Barta a Martinkóét. Álláspontját érteni vélem (nem szereti a »túl-értelmezést«, nem szereti, amikor az esztétikai szemponttal szemben esztétörténeti szempontok érvényesülnek egy irodalmi mű értékének megítélésékor stb.). A recenziós példány azonban” – folytatja – „arról tanúskodik, hogy az idős tudós magának sem akarta bevallani, mennyit tanult a nála tíz évvel fiatalabb pályatárstól. Míg ceruzajegyzetei közül a legkisebb maliciózus megjegyzés is bekerült a bírálatba, alig van nyomuk benne azoknak a néma, ám sokatmondó aláhúzásoknak és kereszteknek, amelyekkel a recenzens Martinkó szellemes, találó vagy éppen revelatív megállapításait jegyzi.”² Mivel az írás ez utóbbi részlete igencsak felkeltette az érdeklődésemet, s mivel képtelen voltam emlékezetembe idézni, hogy olvastam-e valaha is a szóban forgó kritikát, egyből nekiláttam. Minden bizonnyal a bírálatához és annak szerzőjéhez való viszony (amelynek személyes vonatkozásairól nagyon szépen beszélt a maga esetében S. Varga Pál) és az időbeli pozíciók különbözősége okán az én (nagyjából két héttel ezelőtti) olvasatom vagy inkább szubjektív olvasmányélményem az iménti idézetből kirajzolódónak szinte tökéletes komplementere. Persze kritikáról van szó, nem laudációról, és igen, sokszor túlon túl szigorú, igazságtalan bírálatról. Bő negyven év távlatából azonban

¹ BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2023. szeptember 23.

² S. VARGA Pál, „A Martinkó András-díj 1998. évi odaítéléséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 5–6. sz. (1998): 827–828.

számomra éppen azok az „aláhúzások” és „keresztek” lettek igazán jól láthatóvá és váltak a szövegről kialakult benyomásom tekintetében meghatározóvá, amelyeknek a létezéséről S. Varga Pál beszéde nélkül még csak tudomásom sem lenne. Az történt, hogy Barta János hosszú kritikája világosan és tagoltan kifejtette nekem a saját – az 1990-es évek második felétől kezdve alakuló – Martinkó-élményem lényegét, s egyben azt is, hogy miért fontos a magyar irodalomtörténet-írás számára Martinkó András. Ez pedig nem más – és előre is elnézést kérek az itt használandó banális, első pillantásra talán túlzottan általános értelműnek és ezért tartalmatlannak is tűnő, szakmaiatlan terminusért, amelynek jelentését/jelentéseit a továbbiakban igyekszem majd pontosítani –; szóval ez nem más, mint az, hogy Martinkó életműve úgy egyes darabjaiban, mint a maga egészében: *izgalmas*. Meglehet feleslegesen, de még egyszer szeretném hangsúlyozni: nem arról kívánok beszélni, hogy Barta János miért éppen úgy írta meg a kritikáját, ahogy azt tette, hogy kifogásainak és dicsőreteinek, vagy ezek összességének mi volt/lehetett a helyiértéke, súlya a szöveg megjelenésekor (hiszen erre nem is lennék képes), itt és most csupán erősen szubjektív olvasói élményemet és – ha van ilyen – annak tanulságát szeretném megosztani.

Az én olvasatomban pedig a kritika egészét áthatja az izgalom. Akár azt is mondhatnám (mondom is, vállalva a túlértelmezés ódiáját), hogy a kötet példáján a bíráló azt demonstrálja, hogy hányféle módon lehet a szó szoros értelmében izgalmas az irodalomtörténeti munka és annak – ebben az esetben tanulmányok alakjában megtestesülő – eredménye. Ennek csupán felületi megnyilvánulása, hogy a kritika olvasója lépten-nyomon az 'izgalmas' szó lehetséges szinonimáival (érdekes, új, egyedi, különleges, ritka) és perifrázisaival találkozik. Azt, hogy ez utóbbiak nem egyszerű szövirágok, tartalom nélküli frázisok csupán, az írás első bekezdéseiben tett vállalás és annak végrehajtása világosan mutatja. A *Teremtő idők* kötet olvasói, mondja Barta, olyan „egyedi tudományos műhelybe” lépnek be, „amelynek megvan a maga különleges irányzata, módszere, s terminusai is többnyire egyedi használatra szánt, mindenesetre precízen kidolgozott és jól működő szerszámok”.³ A maga recenziói feladatát pedig abban jelöli meg, hogy megpróbálja „eligazodni” ebben a műhelyben. A műhely teljes feltérképezésének igényét kinyilvánító mondat egy kissé meglepett, mivel úgy érzetem, mintha abban a kritikusi munka komolyan vételének deklarálása mellett, ha mégoly halványan, de megjelenne az *ennek a műhelynek a terében* való tájékozódás elbizonytalanodásának érzete is. Márpedig a recenzió szerzője – maradván az általa megkezdett képes beszédnél – kiválóan ismeri a Martinkó műhelyéből kikerült munkák „anyagát”, mint néhány sorral lejjebb közli, az irodalomtörténeti tanulmányokban „tárgyalt költőkkel-írókkal, egy kivételével, magam is egykor elég tüzetesen foglalkoztam”.⁴ Ahogy természetesen a „megmunkálás” lehetséges módozatait és technikáit illetően is roppant széleskörű és igen mélyreható tudás birtokosa.

„Az alábbiakban külön térek ki minden közleményre, s mindegyiknek a kulcsát óhajtom megtalálni”, írja bevezetőjének záró mondatában Barta János.⁵ A „kulskeresés” szükségessége kettős elismerést fejez ki. Martinkó kulcsomóján (legalább részben) más kulcsok fityegnek, s azok (összekapcsolva a Barta által össze nem kapcsolt két metaforát) más műhelyajtókat (is) nyitnak. Ha a helyiségekbe egyenként benyitó recenzens az ezekben alkalmazott módszerekkel és az elvégzett munka eredményével kapcsolatban olykor erős kifogásokat fogalmaz meg, ezek mellett mindannyiszor ott van az új látásmódnak, technikának és megkérdőjelezhetetlen tudásnak kijáró csodálat, a korábban nem ismerttel való szembesülés feletti öröm kifejezése is.

³ BARTA János, „Egy tanulmánykötet margójára (Martinkó András: *Teremtő idők*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84, 4. sz. (1980): 457.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

Csak néhány példa. A „*Földi menny*” tanulmányban „nem utolsó sorban a módszerek, egy alap-meglátásnak tüzetes kifejtése az, ami elismerést érdemel. Ritkán találkozunk egy motívum- és magatartás-láncolatnak ilyen alapos, hézagtalan végignyomozásával.”⁶ Az *Alphonse leveleiről* szóló Szalay-tanulmány a recenzens számára már csak azért is érdekes, mert „nagyon szemléletesen mutatja be a szerző módszerének egyik irányát”. A művet korábban is számontartotta ugyan az irodalomtörténet-írás – „már éppen szépirodalmi értékéhez mérten”, mondja –, ám annak „[m]élyebb jelentőségét Martinkó ismeri föl”. A mű „kulcsregény-jellegének” igazolása egyszerre dicséri a módszert és annak nemcsak szakavatott, hanem virtuóz használóját: „egy irodalmi jelenség helyét kijelölni az adott erő-szövevényben, eszmei-irodalmi tendenciák gyökereit visszafelé nyomozni: ebben remekel ez a tanulmány is”.⁷ A több tekintetben erősen bírált *Az európai klasszikus Petőfi* alapötlete mégiscsak „afféle kopernikuszi fordulat” a kutatásban. És ha ebben esetleg némi malíciát vélne felfedezni valaki, a tanulmány értékelését a recenzens úgy foglalja össze, hogy „az eredeti problémafölvetés, az elvi szempontok bősége, a dokumentáció gazdagsága révén Petőfiről alkotott eddigi képünk és főleg értékelésünk színesedett, gazdagodott”. Ehhez a nyereséghez képest a záró figyelmeztetés, miszerint a szöveget olvasva mindvégig figyelembe kell vennünk annak a prizmának a sajátos fénytörését, nagyítását, torzításait, amelyen keresztül az új, a bírálót is lenyűgöző látvány elénk tárul, számomra nem tűnik igazán súlyosnak. Persze tudom, a recenzens részletesen szól azokról a torzításokról, amelyekre ehelyütt röviden visszautal. Mindennek a vége azonban mégiscsak az, hogy az eddig soha nem látott, mindenkit gazdagító kép nem is válhatott volna láthatóvá az egyedi optikai eszköz használata és annak éppen egyedi voltából adódó (vélt vagy valós) torzításai nélkül.⁸ A kritikának különösen érdekesek azok az önreflexív passzusai, amelyek az újjal való szembesülés pillanatait rögzítik és (olykor) elemzik is: „A Csokonai-tanulmányt, mint a következők egyikét-másikat is, különösen, paradox érzéssel tettem le a kezemből.”⁹ Az elismerő szavakat („[e]lolvása után jobban értem Csokonait, mint előbb értettem”) ugyan itt is azonnal követi a bírálat („de ha csak erre a tanulmányra támaszkodnék, mégsem érteném igazabban és teljesebben”), ám a *Vitéz Mihály siratásának* végén olvasható értékelés hasonló benyomást tett rám, mint a Petőfi-tanulmányé. Úgy éreztem, önmagában véve (vagyis ismét eltekintve a recenzens részletesen előadott kifogásaitól) a mondat akár a jó, sőt revelatív erejű tanulmány definíciója is lehetne: elolvása után jobban értek valamit, ám nem mond el, nem old meg „mindent” – a kép gazdagításához, differenciáltabbá tételéhez más nézőpontok, más tanulmányok is kellenek. Innen nézve a recenzens paradox érzését egyszerűen a jól ismert tárgy eddig észre nem vett, ismeretlen aspektusainak felismerése által kiváltott rádöbbenés, döbbenet kétségkívül összetett érzelmi állapotaként fordítottam le magamnak.

A kulcskeresés szükségességét deklaráló mondat a saját olvasatomban egy további elismerést is megában rejt. Barta János nem *minden* tanulmány, hanem *minden egyes* írás kulcsát akarta megtalálni. A valamennyi ajtót kinyitó, a műhely minden helyiségéhez, zugához egyszerű és kényelmes hozzáférést biztosító mesterkulcs használata ebben az esetben kizárt. A kritikus nem pusztán azt állítja, hogy a kötetnek (mint műhelynek) „megvan a maga különleges irányzata, módszere”, és ott egyedi precíziós szerszámokkal dolgoznak, hanem azt is, hogy az ebből a műhelyből kikerülő munkák mindegyike egyedi darab. Valódi műhelyről van szó, nem gyárról; futószalag nincs felállítva benne. Martinkó írásai nemcsak másokhoz, hanem önmagukhoz

⁶ Uo., 461.

⁷ Uo., 460.

⁸ Uo., 462–464.

⁹ Uo., 459.

képeket is mindig eredetiek. Egyenkénti bírálatukból pedig az is kiderül, hogy az eredetiség a szövegek minden elemét, minden aspektusát áthatja. A recenzens már írása legelején felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes tanulmányokban érvényesített „szempontok különösségét” több esetben már a címek is jelzik: „sirató”, „palackposta” stb. Az egyes témák megközelítésének és kidolgozásának módja pedig valóban változatos. Martinkó hol megérezve egy „filológiai tényállásban rejlő izgalmas problémát” vetít „filozófiai-korrajzi horizontot”¹⁰ a vizsgált mű köré (*Fohászkodás*), hol „egy motívum- és magatartás-láncolatnak” a hézagatlan végignyomozását hajtja végre egy teljes költői életmű esetében (*Földi menny*), hol pedig kevésbé ismert vagy értékelt szövegek iránt kelti fel az érdeklődést. (*Alphonse levelei*; ill. a „*Földi menny*” tanulmányban a *Délsziget*, amelyről Barta azt írta, „hogy mi mindent lehet és tud belőle kiolvasni, az figyelemre méltó”, és persze problematikus is: a recenzens egyből figyelmeztet a „túlinterpretáció” veszélyére.) Máskor líraian és gazdag „információ»-anyagot” közvetítve „[m]ég a gyakorlott irodalmár szemét is élesíti” Kemény írásainak „maradandó vonásai iránt”, és képes szakavatott olvasóját is meggyőzni arról, „hogy a régi szépség is megelevenedik, ha új szemmel nézzük”.¹¹ És persze eredeti és változatos a mindezt megszólaltató nyelv is. A *Vitéz Mihály siratása* már „hangütésében” jellegzetes alkotás, amelynek terminológiája is – amit, ahogy a bíráló megjegyzi, a szerző „részben maga alkot” – sajátos. A Kemény-tanulmány nyelve egyszerre lírai és használ modern természettudományos analógiákat („immunreakció”; „genetikai kód”; „magfúziós szemantikai energia”) mondandójának kifejezésére. Martinkó egyedi nyelvhasználatának egyes megnyilvánulásai kétségkívül túl vannak azon, amit Barta megengedhetőnek vél egy tudományos írásműben (ide tartoznak *Az ember tragédiája* XV. színének értelmezésében használt szavak és fordulatok: „az angyalok idegesítően konformista kincstári ujjongása” és „csácsogása”; Éva mint „locsifecsi eretnek”; a „megszeppenő” Ádám¹² stb.), ezek azonban a mai olvasó szemét már biztosan nem bántják, fülét nem sértik. Jóval inkább magyarázó erejük van, hatásukra (ismét csak) máshogy látjuk a szóban forgó jelenetet.

Rendre előadott kifogásai ellenére – nekem úgy tűnt – a recenzens igen nagy örömmel tanulmányozza ezeket az írásokat, és ajánlja is őket: „Aki a tartalmas filológiai elemzést szereti, az mindenképpen élvezettel olvassa Martinkó dokumentációját” – mondja például a Berzsenyi-tanulmányról.¹³ Martinkó értekező nyelvének bizonyos stílusrétegei néha magát a kritikust is rabul ejtették. Talán ez történt akkor is, amikor a bírált szerző természettudományos analógiáit, metaforáit többször szóvá tevő Barta János a Csokonai-tanulmányban „az európai és a magyar irodalmi helyzetképnek és szellemi erőviszonyoknak szinte topográfiai részletességű”¹⁴ felmérését dicséri.

Az egyes írások bírálatát olvasva az eddig elmondottak miatt az volt az érzésem, hogy Barta János mindegyik után leírhatta volna azt, amivel *A művészetek belső törvényszerűségei* értékelését zárta: „jól átgondolt rendszer ez, amellyel lehet vitatkozni, de inspiráló erejét tagadni lehetetlen”.¹⁵ Martinkó András tanulmányainak gyűjteménye tartalmi gazdagságával, látásmódjának eredetiségével lenyűgözte recenzensét (legalábbis az én olvasatom szerint), és ami talán ennél is több: inspirálta, vitára készítette, mozgásba hozta. Ennél többet, jobbat nem is lehet mondani tudományos írásokról. És szebbet sem, bár szebben talán igen.

¹⁰ Uo., 459.

¹¹ Uo., 467.

¹² Uo., 461.

¹³ Uo., 459.

¹⁴ Uo., 457.

¹⁵ Uo., 468.

Egy idézet erejéig visszatérve S. Varga Pál beszédére: „»Keveseknek adatik művei által nemzedékről-nemzedékre közvetlenül hatni« – írta Martinkó András Kemény Zsigmond regényművészetének utóéletén töprengve. Nos, ami engem illet: nagy erejű mondatait [...] úgy olvasom, úgy hallgatom, mintha legégetőbb, legszemélyesebb kérdéseimre szabott válaszok volnának. Hogy a következő nemzedék is így érzi-e majd, az már nem Martinkó Andrásón múlik.”¹⁶ Mivel a beszéd és az abban feltett kérdés 1998-ban (január 31.), vagyis éppen huszonöt éve hangzott el, itt az ideje válaszolni rá. Én pedig úgy látom, hogy – kölcsönvéve Martinkó egy már említett természettudományos/energetikai metaforáját – az a magfúziós folyamat, amelyet írásaival beindított, még biztosan nem állt le. A jövő innen sem látható jobban, mint 1998-ból, és annak alakítása nem Martinkón múlik, de rajtunk talán igen.

Ha mindabból, amit Martinkó András műveiről Barta János kritikájának (megl lehet, sajátos) olvasatán keresztül elmondtam, legalább annyi átvihető a Garay *Iparvédegyleti dal*áról szóló tanulmányomra, hogy nézőpontja és a benne alkalmazott módszerek által az irodalomtörténet-írásban ugyan (a maga helyén) számon tartott, mégis kevésbé ismert szöveget tett érdekessé, a kidolgozás pedig legalább megközelíti Martinkó műveinek alaposágát, precizitását, akkor tökéletesen elégedett vagyok. Noha a szóban forgó írásmű egyéni produktum, feltétlenül meg kell említenem a műhelyeket, amelyek lehetővé tették annak megszületését. Szerencsére ezekre a publikált változat maga is utal. A Hites Sándor vezette MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport nélkül valószínűleg fel sem merült volna bennem a szöveg megírásának gondolata. A csoport tagjainak írásait olvasva, az azokról folytatott műhelybeszélgetéseket, vitákat hallgatva, a saját munkáimra vonatkozó észrevételeken töprengve pedig olyan tárgyi és módszertani ismeretanyaggal gazdagodtam, amely – még ha ez nem is minden esetben tudatosult bennem – nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az *Iparvédegyleti dal*-tanulmány ebben a (díjazásra érdemesnek tartott) formában láthasson napvilágot. Köszönet érte. Külön öröm számomra, hogy a kuratórium választása éppen a *Verso* folyóiratban megjelent egyik írásomra esett, így annak bibliográfiai leírása egyszerre utal két, számomra nagyon fontos (maradjunk ennél a szónál) műhelyre: a folyóíratra és az azt működtető egyetemi tanszékre. Az azzal való tételes számvetés, hogy miért is vagyok/lehetek hálás az ezekhez a műhelyekhez tartozó kollégáimnak és barátaimnak (úgy általában, mint ebben a konkrét esetben), bőven szétfeszítené nemcsak a beszéd, de a szombat délután kereteit is, így bele sem fogok; egyszerűen megköszönöm.

Azzal kezdtem, hogy az ünnepi beszéd nem az én műfajom. Állításom igaz voltát az elmúlt percekben mindannyian tapasztaltuk: elvétett arányok, gyakran suta mondatok, még a kölcsönvett képek is szétestek olykor a kezem alatt. Ha ez így van is, vagyis az efféle szónoklat nem az én zsánerem, a kuratóriumnak azon a megtiszteltetésen kívül, amit az idej díj odaítélése jelent, azt is szeretném megköszönni, hogy ez utóbbival talán azt a véleményt is kifejezte, hogy a szaktanulmány viszont igen.

Köszönöm a megtisztelő figyelmet!

¹⁶ S. VARGA, „A Martinkó András-díj...”, 828.